

1^η Ομάδα “θεολογία” Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

Η εργασία αυτή δεν έχει σκοπό να πείσει για τις θέσεις της, ούτε να μεταπείσει υποθετικούς αντιπάλους. Δεν είναι μια «απολογητική» της χριστιανικής πίστης και δεν επιδιώκει να προσηλυτίσει. Έχει μια και μόνη φιλοδοξία: Να ξεχωρίσει αυτό που είναι η χριστιανική πίστη για την κοσμολογία, απ’ ότι δεν είναι χριστιανική πίστη. Να ξεκαθαρίσει αυτή την αλήθεια από αλλότριες και ξένες προσμίξεις που τείνουν να την υποκαταστήσουν.¹

Στην Ορθοδοξία η αντίθεση —και σύγκρουση— πίστεως (η Θεολογίας) και επιστήμης δεν είναι αυτονόητη. Πρόκειται για ψευδοπρόβλημα, διότι και η Ορθοδοξία στην αυθεντική της έκφραση και πραγμάτωση είναι επιστήμη, με διαφορετικό όμως γνωστικό αντικείμενο.

Η Ορθόδοξη Θεολογία είναι επιστήμη και μάλιστα θετική, διότι έχει γνωστικό αντικείμενο και χρησιμοποιεί επιστημονική μέθοδο. Στην ορθόδοξη παράδοση διακρίνονται δυο γνώσεις ή σοφίες. Υπάρχει η γνώση του ακτίστου (=Θεός) και η γνώση του κτιστού (=ο κόσμος ως κτίση και δημιουργία). Η γνώση του Θεού (θεογνωσία) είναι υπερφυσική και επιτυγχάνεται με την συνέργεια του ανθρώπου με τον Θεό. Η γνώση του κόσμου είναι φυσική και αποκτάται με την επιστημονική έρευνα. Μέθοδος της θείας γνώσης είναι η νήψη —κάθαρση της καρδιάς (Ψαλμ. 50,12 -Ματθ. 5,8). Θεολογία λοιπόν είναι η γνωσιολογία και γνώση του ακτίστου. Επιστήμη η γνωσιολογία και γνώση του κτιστού. Η γνώση στην επιστήμη της Πίστεως ονομάζεται θέωση και είναι ο μόνος σκοπός της Ορθοδοξίας. Όλα τα λοιπά είναι μέσα προς αυτό το τέλος.

Οι δυο γνωσιολογίες, κτιστού και ακτίστου, εργάζονται με διαφορετικά όργανα και γι’ αυτό τα μεταξύ τους όρια είναι ευδιάκριτα. Όργανο της επιστήμης της πίστεως δεν είναι η διάνοια, αλλά η καρδιά, που μπορεί να δεχθεί την ενοίκηση του ακτίστου, όταν η καρδιά καθαρθεί από τα πάθη και μπορεί να αναπτύξει, ως υπερφυσικό όργανο του ανθρώπου, την νοερή της λειτουργία (=ενέργεια του νου στην καρδιά). Η παρατήρηση και το πείραμα, βασικές παράμετροι της επιστημονικής μεθόδου, υπάρχουν και στην επιστήμη της πίστεως. Στην ησυχαστική μέθοδο θεογνωσίας υπάρχει η παρατήρηση ως θέα του ακτίστου φωτός – της θείας άκτιστης ενέργειας και το πείραμα ως δυνατότητα επανάληψης αυτής της εμπειρίας, που είναι κοινή σ’ όλους τους επιστήμονες της πίστεως, δηλ. τους Αγίους. Ό,τι συνεπώς είναι για τους φυσικούς επιστήμονες το τηλεσκόπιο ή το μικροσκόπιο, για τους επιστήμονες της πίστεως είναι η «καθαρά καρδιά», που γίνεται ένα είδος «θεοσκοπίου». Η Θεολογία, ως λόγος περί του Θεού, μ’ αυτήν την προϋπόθεση, λειτουργεί ως θετική επιστήμη και όχι ως μεταφυσική, στοχαστική δηλ. θεολόγηση. Οι φυσικές επιστήμες επιδιώκουν την θέαση του μακρόκοσμου και του μικρόκοσμου. Η επιστήμη της πίστεως στοχεύει στην θέα(ση) του Θεού, ως ακτίστου φωτός, δηλαδή στην θέωση.

Με δεδομένη λοιπόν την ύπαρξη κατά την Ορθοδοξία δύο γνώσεων είναι αδύνατη η σύγκρουση Ορθοδοξίας και Επιστήμης. Η σύγκρουση αποφεύγεται, διότι έργο της επιστήμης είναι η γνώση της ουσίας και των μηχανισμών λειτουργίας των όντων. Έργο όμως της Θεολογίας είναι η γνώση του Θεού, του δημιουργού τους. Οι φυσικές επιστήμες ασχολούνται με το πως· η Θεολογία με το ποιος και γιατί (τεολογία). Έτσι η Αγία Γραφή και τα έργα των Αγίων Πατέρων (των επιστημόνων της πίστεως) είναι δυνατόν να έχουν επιστημονικά λάθη, σε σχέση με τα συνεχώς ανανεούμενα πορίσματα των φυσικών επιστημών. Θεολογικά λάθη όμως δεν έχουν. Ο θεούμενος-ο Άγιος, γνωρίζει τους λόγους των όντων, την αιτία της ύπαρξης τους και την εξάρτησή τους από τον Θεό. Η διερεύνηση όμως, όπως είπαμε, της ουσίας και της λειτουργίας τους είναι έργο των φυσικών επιστημών. Η Θεολογία, λοιπόν, μας γνωρίζει τον Θεό και τον κόσμο ως δημιούργημά Του και όχι τις φυσικές επιστήμες, που είναι δημιούργημα του ανθρώπου. Ο Θεός στην Γραφή διδάσκει την αλήθεια για τον εαυτό Του και όχι την (επιστημονική γνώση) για την κτίση. Στην Γραφή μαθαίνουμε ποιος είναι ο Θεός, για να μπορέσει ο άνθρωπος να ανταποκριθεί στην αγάπη Του. Έτσι, στα επιστημονικά θέματα υπάρχει δυνατότητα αλλαγής γνώμης με βάση τα νέα πορίσματα. Στα σωτηριολογικά όμως θέματα ουδεμία αλλαγή είναι δυνατή, διότι η μέθοδος σωτηρίας – θέωσης είναι διαίωνα αμετάβλητη. Οι Πατέρες (Προφήτες, Απόστολοι και όλοι οι Άγιοι) όταν κατέχουν και την ανθρώπινη σοφία (π.χ. Μ. Βασίλειος), γνωρίζουν τις επιστημονικές θεωρίες της εποχής τους, τις οποίες όμως ερευνούν μέσα από το πρίσμα της Θεολογίας τους, αφού σκοπός τους δεν είναι η φυσική επιστημονική γνώση, αλλά η καθοδήγηση των πνευματικών τους τέκνων προς την σωτηρία και η

1^η Ομάδα “θεολογία” Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

προστασία τους από γνώση, που είναι δυνατόν να εμποδίσει την πορεία τους προς την θεογνωσία. Η διάθεση όμως στην περίπτωση αυτή δεν είναι a priori πολεμική και απορριπτική, αλλά απλώς ποιμαντική και προστατευτική.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι φυσικές επιστήμες σε όλες τις εκφάνσεις και πραγματώσεις τους, συνιστούν αλληλοσυμπληρούμενες όψεις στην θέαση της φυσικής πραγματικότητας. Η οπτική όμως της πατερικής Θεολογίας είναι διαφορετική, όπως αποδεικνύει το πατερικό παράδειγμα. Ο καθηγητής – επιστήμονας στην γνώση του ακτίστου είναι ο πνευματικός πατέρας («καθηγητής της ερήμου» ονομάζεται ορθόδοξα), που πρέπει να έχει την εμπειρία της θεώσεως. Με βάση αυτή την αρχή λειτουργεί η παράδοση της Ορθοδοξίας με κέντρο τις Οικουμενικές συνόδους. Το πλήρωμα των πιστών εμπιστεύεται την γνώση των θεουμένων, όπως οι επιστήμονες την γνώση και αξιοπιστία των ειδικών του χώρου τους. Σ’ αυτή την συνάφεια φαίνεται και η ορθόδοξη σημασία του δόγματος. Η διδασκαλία της πίστεως (αυτό είναι το δόγμα ως εμπειρία των Αγίων) είναι το επιστημονικό εγχειρίδιο του επιστήμονος της θεώσεως και λειτουργεί ως οδηγός των άλλων προς την θέωση. Η Ορθόδοξη πίστη είναι τόσο δογματική, όσο και η επιστήμη. Δόγματα της επιστήμης: με την κοσμική κατανόσή τους είναι τα αξιώματα της. Με αυτή την έννοια, κατά τον Marc Bloch, και η επιστημονική έρευνα είναι «προκατελιημμένη», όχι μόνο η Θεολογία. Χωρίς όμως αυτή την εκατέρωθεν «προκατάληψη» δεν είναι δυνατή η πρόοδος της διπλής αυτής επιστήμης.

Ήδη στην Παλαιά Διαθήκη (Σοφ. Σερ. 38, 6) ομολογείται: Ο Θεός «έδωκεν ανθρώποις επιστήμην ενδοξάζεσθαι εν τοις θαυμασίοις αυτού». Τίποτε δεν αποκλείει ορθόδοξα, την δυνατότητα να είναι κάποιος κάτοχος και των δύο επιστημονικών γνώσεων, όπως συμβαίνει στους μεγάλους Πατέρες και Μητέρες της Ορθοδοξίας. Αυτό ψάλλει η Ορθοδοξία στις 25 Νοεμβρίου για την μεγάλη μαθηματικό του 3ου αιώνα, Αγία Αικατερίνη: «Την εκ Θεού σοφίαν λαβούσα παιδιόθεν, η Μάρτυς, και την έξω σοφίαν καλώς πάσαν μεμάθηκε». Αντίθετα, εκεί που υπάρχει θρησκευοποιημένη ή ιδεολογικοποιημένη πίστη (στα διάφορα θρησκευόμενα του κόσμου), Θρησκεία και Επιστήμες χρησιμοποιούν το ίδιο όργανο, την διάνοια – λογική, και έτσι αναπότρεπτα θα έλθουν σε σύγκρουση, διότι τις θέσεις της θρησκείας δεν μπορεί να δεχθεί, από ένα σημείο και πέρα, η λογική, ενώ τα πορίσματα της επιστήμης δεν μπορεί να τα δεχθεί η θρησκεία, όταν αυτά συγκρούονται με θέσεις της θρησκείας ή της θρησκευοποιημένης πίστης, που θεωρούνται επιστημονικά. Το πρόβλημα δε για την θρησκεία ξεκινά από την αποδοχή των ιερών βιβλίων (π.χ. Αγίας Γραφής ή Κορανίου) ως επιστημονικού συγγράμματος. Γίνεται λοιπόν κατανοητό, γιατί στην Ορθοδοξία, όταν είναι Ορθοδοξία, δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει περίπτωση Γαλιλαίου. Η αρνητική στάση των ορθοδόξων λογίων κατά του κοπερνικείου συστήματος, τον 18ο αι., δεν ήταν απόρροια πατερικότητας, αλλά δυτικών επιρροών (σχολαστικών τάσεων), βιβλικισμού ή αναμονής των εξελίξεων της επιστήμης (Ευγένιος Βούλγαρης). Αντίθετα η σύγκρουση Πίστεως και Επιστήμης είναι όχι μόνο δυνατή, αλλά και φυσιολογική, όταν τα πορίσματα της επιστήμης κρίνονται με μεταφυσικά κριτήρια, ή η διδασκαλία της Πίστεως προσεγγίζεται με βάση τις αρχές και τα πορίσματα των φυσικών επιστημών, δηλαδή με κριτήρια άλλου χώρου. Στην περίπτωση αυτή η μεν επιστήμη θεολογεί, (οπότε αυτοκαταργείται), η δε πίστη μεταβάλλεται σε φυσική επιστήμη (οπότε αλλοτριώνεται). Αυτό συνέβη έντονα στην Δυτική Ευρώπη, όταν η ωρίμανση της Φυσικής και γενικά των θετικών Επιστημών εγκατέλειψε το αριστοτελικό κοσμοείδωλο και την μεθοδολογία του, ενώ η Δυτική Εκκλησία επέμενε σ’ αυτά. Προεκτάσεις του δυτικού προβληματισμού και συνεπώς και συγκρούσεις (μάλλον διενέξεις) είχαμε και στην δυτικά σκεπτόμενη Ανατολή.

Είναι εν τούτοις γεγονός, ότι η επιστήμη στην Δυτική Ευρώπη προήλθε από την Θεολογία. Όχι μόνο από τους δυτικούς Πατέρες, αλλά και από τον Καρτέσιο, τον Λάϊμπνιτς, τον Νεύτωνα, που ήσαν και θεολόγοι. Η πίστη στον Θεό, συνεπάγεται την αναγνώριση λογικότητας στην δημιουργία, που έτσι προσφέρεται για έρευνα. Αργότερα όμως το «παιδί» επαναστάτησε κατά της μητέρας και οι δρόμοι τους χώρισαν. Αυτό όμως δεν συνέβη στην πατερική παράδοση της Ανατολής, στην οποία όχι μόνο συμπορεύθηκαν επιστήμη και Θεολογία, αλλά και η Θεολογία αποδείχθηκε ενισχυτική στην αληθινή πρόοδο της Επιστήμης. Αρκούν μερικά παραδείγματα από τα έργα του Μεγάλου Βασιλείου (Εις την Εξαήμερον, PG, 29,3-208) και του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης (Περί κατασκευής ανθρώπου, PG, 44,124-256). Ο Μέγας Βασίλειος δέχεται αρχή του κόσμου και δημιουργό Θεό: «Εί οὖν και ἀρχὴν ἔχει ὁ κόσμος, καὶ πεποιήται, ζῆτει, τίς ὁ τὴν ἀρχὴν αὐτῷ δοὺς, καὶ τίς ὁ ποιητής;». Αλλά σ’ αυτή την υπόθεση οδηγεί και η θεωρία του Big Bang. Ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης (PG 44, 77D) προσδιορίζει την «αρχή»: «Τα πάντα ἦν ἐν πρώτῃ τοῦ Θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν ὁρμὴ (κί-

Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

νηση), οιονεί σπερματικής τινός δυνάμεως προς την του παντός γένεσιν καταβληθείσης, ενεργεία δε τα καθ’ ἕκαστον ούπω ἦν». Θα μπορούσε ο Γρηγόριος να ονομασθεί προφήτης της θεωρίας της Μεγάλης Έκρηξης, αφού η «σπερματική δύναμη» μπορεί να ταυτισθεί με την «υπερσυμπυκνωμένη μάζα» της σύγχρονης θεωρίας. Ο Μέγας Βασίλειος (PG 29.36B) δέχεται μία εξελικτική πορεία στην κτίση, παρουσιάζοντας την «πρώτη αρχή», «*ωδίνουσαν μεν την πάντων γένεσιν, δια την εναποτεθείσαν αὐτῆ παρά του δημιουργοῦ δύναμιν*», ανέμενε δε «*τους καθήκοντας χρόνους (=κατάλληλους καιρούς)*, ἵνα τω θείῳ κελεύσματι προαγάγῃ εαυτῆς εἰς φανερόν τα κινήματα». Αυτό δε διότι κατά τον Άγιο Γρηγόριο (PG 44, 72B)— «*πάντων των ὄντων τας αφορμάς και τας αιτίας και τας δυνάμεις συλλήβδην (ταυτόχρονα) ο Θεός εν ακαρεί (ακαριαία) κατεβάλλετο*». Το σύμπαν, εξ άλλου, κατά τον Μέγα Βασίλειο (PG 29,1164) έχει ζωή και πάλλει από κίνηση, αναπτυσσόμενο και διαμορφούμενο μέσα στον χρόνο. «*Η της φύσεως ακολουθία εκ του πρώτου προστάγματος την αρχήν δεξαμενή, προς πάντα τον εφεξῆς διεξέρχεται χρόνον, μέχρις αν προς την κοινήν συντέλειαν του παντός καταντήση*». Και ο Άγιος Γρηγόριος (PG 44, 148C) δέχεται μια εξελικτική πορεία στην φύση: «*Καθάπερ διά βαθμῶν η φύσις, των της ζωῆς λέγω ιδιωμάτων, από των μικροτέρων επί το τέλειον ποιείται την άνοδον*». Ο Μέγας Βασίλειος δεν περιμένει από τη Γραφή όλες τις απαντήσεις, θεωρώντας αναγκαία την επιστημονική έρευνα: «*...πολλά απεισιώπησεν (η Γραφή), τον ημέτερον νουν γυμνάζουσα προς εντρέχειαν (διερεύνηση) εξ ολίγων αφορμήν παρεχομένη επιλογίζεσθαι (να συναγάγει)...*» (ΕΠΕ 4, 72/4). Όσοι Πατέρες είχαν επιστημονική – σχολική – κατάρτιση ασχολήθηκαν με τα φυσικά προβλήματα με βάση τις επιστημονικές γνώσεις της εποχής τους. Μάλιστα, δεν έχουν αντιφάσεις μεταξύ τους στα θεολογικά θέματα. Η ερμηνεία όμως της Γραφής είναι έργο των θεοπνεύστων ερμηνευτών και όχι των επιστημόνων. Οι υπάρχουσες διαφορές μεταξύ πατερικής Θεολογίας και επιστήμης δεν οδηγούν σε ρήξεις, διότι η Θεολογία αναμένει υπομονετικά την πρόοδο της επιστήμης για την κατανόηση των θεολογικών θέσεων. Δύο παραδείγματα: Η αρχή της απροσδιοριστίας (Heisenberg) βοήθησε στην προσέγγιση της Φυσικής με την Θεολογία, και τον «αποφατισμό» της (=αδυναμία ακριβούς προσδιορισμού). Ένας αμερικανός αστρονόμος έχει δηλώσει, ότι οι φυσικοί επιστήμονες μοιάζουν με ορειβάτες, οι οποίοι μόλις φθάσουν στην κορυφή του βουνού, βλέπουν τους θεολόγους να τους περιμένουν αναπαυτικά στην πολυθρόνα τους! Βέβαια και όταν βρίσκουμε συμπτώσεις σε καίρια φυσικά προβλήματα μεταξύ Θεολογίας και Επιστήμης, σημαίνει ότι έχουμε ταύτιση προβληματισμών και όχι αναγκαστικά και των πορισμάτων. Η μη σύγκρουση δεν σημαίνει πάντα και συμφωνία. Αφού όμως ο σκοπός κάθε πλευράς είναι άλλος, η Θεολογία δεν αντικρούει την επιστημονική θέση, για την ηλικία λ.χ. του ανθρώπου στη γη. Αυτό που την ενδιαφέρει είναι η δημιουργία του από τον Θεό και ο σκοπός της.

Όσον αφορά, συνεπώς, την Ορθόδοξη Θεολογία, με προϋπόθεση την πατερική παράδοση, βλέπει σήμερα την δυνατότητα συνεργασίας Θεολογίας και φυσικών επιστημών, ως προς τον εκσυγχρονισμό της Θεολογίας και τον εξηθικισμό της Επιστήμης. Είναι δε γεγονός, ότι το παλαιότερο συγκρουσιακό κλίμα έχει περιορισθεί στην εποχή μας, έκτος εάν παραμένουν οι εκατέρωθεν προκαταλήψεις. Οι Θεολόγοι δέχονται την ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και οι επιστήμονες δεν αναμειγνύουν τον Θεό στην ερευνά τους. Άλλωστε πίστη και επιστήμη δέχονται παγκοσμίους νόμους, και οι δυο δε ζητούν την αλήθεια, την φυσική ή την υπερφυσική. Ο Michael Polanyi (Personal knowledge, 1969, σ.266) δέχεται την πίστη ως την πηγή κάθε γνώσης, αφού «όλα τα βασικά πιστεύω μας στον επιστημονικό τομέα είναι αναπόδεικτα». Εξ άλλου, τα κοσμοείδωλα, ακόμη και τα επιστημονικά, συναρτώνται και με τα διάφορα κοινωνικά μοντέλα, στον χώρο των οποίων παράγονται ή αναπαράγονται. Έτσι, διεισδύουν στην επιστήμη και υποκειμενικές ιδέες και προκαταλήψεις, υπό την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος. Υπάρχει Vorverständnis και στην έρευνα. Καμιά κοσμοθεωρία, συνεπώς, δεν μπορεί να διεκδικήσει την αλήθεια στην πληρότητα της, όσο επιστημονική και αν είναι. Η συνάντηση Θεολογίας και Επιστημών είναι αποτελεσματικότερη, όταν ο Θεολόγος διαλέγεται με αληθινούς ερευνητές (ελεύθερους δηλαδή και όχι «διαπλεκόμενους»), ο δε επιστήμων έχει απέναντί του συνεχιστές του Μ. Βασιλείου και του Ευγένιου Βούλγαρη και όχι φονταμενταλιστές δυτικού ή ισλαμικού τύπου. Ένοιωσα αιφνιδιασμό σε χώρα της Μ. Ανατολής, όταν Πρύτανης -Καθηγητής της Φυσικής αναζητούσε ερείσματα της επιστήμης του στο Κοράνιο. Την τάση για απολυτότητα στην επιστήμη μετριάζουν οι παρατηρούμενες ασυμφωνίες μεταξύ των επιστημόνων, στην δε Θεολογία η γνώση του πατερικού παραδείγματος. Η Κβαντομηχανική διαψεύδει την αιτιότητα, αλλά ο Einstein διεφώνησε («Ο Θεός δεν ρίχνει ζάρια»). Από την άλλη πλευρά, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία πληρώνει ακόμη το έγκλημα του σχολαστικισμού κατά του Γαλιλαίου (πρόσφατα απαγορεύθηκε στον νυν πάπα, ως

Ι^η Ομάδα “θεολογία” Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

πρώην αρχηγό της Ιεράς Εξέτασης, να επισκεφθεί το Πανεπιστήμιο του Γαλιλαίου «Sapienza». Ο Πρύτανης είπε: Δεν λογοκρίνουμε τον Πάπα. Ας διδάξει όπου θέλει, αλλά όχι σ’ αυτό το Ίδρυμα...». Μετριοφροσύνη δημιουργεί στον επιστήμονα, το γεγονός ότι η επιστημονική γνώση έχει τα όρια της (πρβλ. Ε. Θεοδώρου, πρώην Πρύτανη του ΕΚΠΑ: Τα όρια της επιστημονικής γνώσεως, Αθήναι 1981). Ορθά λοιπόν η Επιστήμη δεν ασχολείται με το περί Θεού πρόβλημα, διότι θα μεταβαλλόταν σε μεταφυσική, αυτοαπορριπτόμενη. Δεν θα είναι πια θετική επιστήμη. Η επιστήμη δεν μπορεί να απορρίψει το ενδεχόμενο της ύπαρξης Θεού ως δημιουργού και προνοητού του σύμπαντος, διότι δεν έχει τα κατάλληλα όργανα για να Τον συλλάβει. Γι’ αυτό δεν μπορεί να κατηγορεί την Θεολογία ως μυθολογία και δεισιδαιμονία.

Αν και μία Ακαδημαϊκή (με λογικά επιχειρήματα) Θεολογία θεωρείται συνήθως ως υποδεέστερη («εισαγωγική») πνευματικά —ως ένα είδος *accessoir*— της Χαρισματικής (εκκλησιαστικής) Θεολογίας, εντούτοις και τη μορφή αυτή δεν απέρριψε ούτε ο Χριστός (διενεργώντας και στους ολιγόπιστους ή άπιστους *θαύματα*), ούτε οι Πατέρες της Εκκλησίας. Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ποτέ δεν βρέθηκε προ του διλήμματος λ.χ. των Αρείου, Βαρλαάμ τού Καλαβρού, Duns Scotus, Gouliέλμου Occam ή του Emil Bruner: πίστη ή ορθολογική απόδειξη (που προϋποθέτει αμφιβολία, δηλ. μία μορφή διανοητικής αμαρτίας)· γιατί η εν Χριστώ Θ. Αποκάλυψη δεν απευθύνεται, όπως μία τυφλή δεισιδαιμονία, ούτε σε άλογους και ευήθεις, ούτε σε εύπιστους και άβουλους. Μία δήθεν «θεολογία» (κατ’ ουσίαν, «ιδεολογία», και μάλιστα *ιδεοληψία*) που δεν είναι σήμερα κριτική, είναι ή πνευματικός Πρωτογονισμός ή φθηνή προπαγάνδα. Η Ορθόδοξη χριστιανική Παράδοση ούτε την Φιλοσοφία ούτε τις άλλες θρησκείες απέρριψε ολοσχερώς —όπως λ.χ. έκανε ο Petrus Damiani (1007-1072)—, διακρίνοντας, αλλά μη διαχωρίζοντας, μεταξύ κτιστού και ακτίστου.

Αλλ’ ούτε και η Θεολογία δικαιούται να κατηγορεί την Επιστήμη ως άθεη, δηλαδή με τα δικά της κριτήρια. Για την δημιουργική όμως σύγκλιση και συνεργασία Πίστεως και Επιστήμης απαιτείται κοινή γλώσσα. Κατά τον Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη (ακαδημαϊκό), «πρέπει να φθάσουμε σε μια κοσμολογία κοινή και για τους επιστήμονες και για τους Θεολόγους και πρέπει επίσης να συμφωνήσουμε στο τί συνιστά γνώση και αλήθεια». Σ’ αυτή την κοινή γλώσσα έχουν φθάσει επιστήμονες, όπως ο Paul Davies (καθηγητής Θεωρητικής Φυσικής στο Newcastle), δηλώνοντας: «Η επιστήμη προσφέρει ασφαλέστερη οδό προς τον Θεό παρά η θρησκεία». Αλλά και ο γνωστός φόν Μπράουν, όταν δήλωνε: «Γιατί να βρίσκονται (πίστη και επιστήμη) σε αντίθεση; Η θρησκεία ασχολείται με τον Δημιουργό, η επιστήμη με την δημιουργία». Πρόσφατα δε, διαβάσαμε με έκπληξη (στο «Κ» της Καθημερινής της Κυριακής 3.2.08) σε συνέντευξη της μεγάλης ελληνίδας ανθρωπολόγου κ. Κατερίνας Χαρβάτη: «Η επιστήμη και η θρησκεία δεν έρχονται σε σύγκρουση, γιατί δίνουν απαντήσεις σε διαφορετικά ερωτήματα: Η επιστήμη άπαντα στο πως και η θρησκεία στο γιατί». Αντίθετα ανοίγονται προοπτικές για συμπόρευση και συνεργασία. Σχετική έρευνα του 1992 στη Γαλλία (Minois, σ. 31, Festraets, pp. 46-49) έδειξε ότι το 89% των ερωτηθέντων —πιστών και μη— απάντησε ότι ο επιστήμονας μπορεί ανεμπόδιστα να θρησκευέται, ενώ το 64% ότι η Επιστήμη δεν θα μπορέσει ποτέ να αποδείξει την ύπαρξη ή την ανυπαρξία τού Θεού. Σε αντίστοιχη έρευνα της Αγγλίας, μόνο το 29% συμφώνησε ότι θρησκεία και Επιστήμη βρίσκονται σε σύγκρουση (Wilkinson, p. 224). Εξάλλου, πανελλήνια έρευνα μεταξύ των νέων, που διεξήγαγε το Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (υπεύθυνος ο Καθηγητής Δ. Χαραλάμπης και συντονιστής ο Π. Καφετζής) τον Μάιο του 1999 και τα αποτελέσματά της ανακοινώθηκαν τον Νοέμβριο του 2000, έδειξε ότι μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου θεωρούν τη θρησκεία ως σημαντικό παράγοντα για τη ζωή, σε ποσοστό 88% οι πρώτοι και 77% οι δεύτεροι.

Η επιστήμη με την βοήθεια της πατερικής Θεολογίας: α) διακρίνει τα όρια της, β) δέχεται σημαντική ηθική καθοδήγηση, συνειδητοποιώντας τον φιλόανθρωπο και διακονικό χαρακτήρα της, γ) αναγνωρίζει την αξία του ανθρώπου, αφού η Θεολογία διδάσκει, ότι «το Σάββατον δια τον άνθρωπον εγένετο, ουχ ο άνθρωπος δια το Σάββατον» (Μάρκ. 2,27), ή ότι ο άνθρωπος είναι «ζώνον θεούμενον» (Γρηγόριος Νύσσης) ή «θεός κεκελευσμένος», (=Έχει μέσα του την εντολή να γίνει θεός) (Μ. Βασίλειος).

1^η Ομάδα “θεολογία” Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης τονίζει, ότι η θεολογία ως επιστήμη δεν πρέπει να ενεργεί και να συμπεριφέρεται όπως η κάθε άλλη επιστήμη και ιδιαίτερα η φυσική επιστήμη. Σκοπός της δεν είναι να κάνει και αυτή «φυσιολογία» των πράξεων και των γεγονότων και ούτε να «πειραματιστεί» για ν' αποδείξει του λόγου το ασφαλές του αντικειμένου της και της πίστεώς της. Το μυστικό της βεβαιότητας και της πειθούς στα θέματα της πίστεως βρίσκεται άλλου και όχι σ' αυτή την «τεχνολογική» ή «φυσιολογική» γνώση της θεολογίας.

Και ο απόστολος Παύλος, θερμός εισηγητής της αποφαιτικής θεολογίας, ουσιαστικά αντιδρά στις διαδικασίες της «φυσιολογικής» μας γνώσεως περί Θεού και μάς οδηγεί στην αποδοχή του μυστηρίου της συναντήσεως ανθρώπου και Θεού, όπου ο άνθρωπος προτιμά μάλλον να «γνωσθεί» από το Θεό παρά να γνωρίσει Αυτόν. Όταν αναλύει το θέμα της γνώσεως, λέει με έμφαση: *νυν δε γνόντες Θεόν, μάλλον δε γνωσθέντες_ υπό Θεού, πώς επιστρέφετε πάλιν επί τα ασθενή και πτωχά στοιχεία, οίς πάλιν άνωθεν δουλεύειν θέλετε;* (Γαλ. 4,9). Και τα ασθενή και πτωχά στοιχεία, για τον Απόστολο, είναι η προσπάθεια του ανθρώπου να γνωρίσει το Θεό μέσα από την ανθρώπινη γνώση και στην ανθρώπινη φιλοσοφία. Εδώ βρίσκεται και η αποτυχία της θεολογίας ως επιστήμης.

Εδώ υπενθυμίζουμε τα θαυμάσια κείμενα του «Ευαγγελίου της Κρίσεως», όπου ο άνθρωπος δικαιώνεται όχι εξαιτίας κάποιας θεολογικής του γνώσεως, αλλά εξαιτίας της στάσεως του της θετικής προς τον πλησίον. Έτσι, ή γνώση στο χώρο της θεολογίας καταλήγει να γίνεται θεογνωσία. Καταλήγει να είναι πνευματική εμπειρία και βίωμα.

Ως κύριο ερώτημα αρχικά τίθεται, ποιό είναι το ουσιώδες και το πρωτεύον στα δύο αυτά κεφάλαια. Πρόκειται για εγχείρημα κάποιας ιστορικής καταγραφής της δημιουργίας από τον ιερό συγγραφέα της Γένεσης, και κατ' επέκταση για τις απαρχές της επιστήμης της ιστορίας, της κοσμογονίας, της φυτολογίας, της ζωολογίας και της ανθρωπολογίας, ή πρόκειται για μια θεολογική ιστορική προσέγγιση του μεγάλου προβλήματος της σχέσεως του Θεού ως δημιουργού του σύμπαντος κόσμου και της δημιουργίας με κέντρο τη σχέση και την κοινωνία του δημιουργικού Λόγου και του ανθρώπου;

Πράγματι εδώ δεν έχουμε κάποια επιστημονική διερεύνηση, έστω με τα δεδομένα της εποχής εκείνης, αλλά θεολογική καθαρά προσέγγιση. Και μάλιστα προσέγγιση αυτή γίνεται περισσότερο με μία χαρισματική ποιητική και προφητική ικανότητα και ελευθερία και λιγότερο με τη συστηματική επιστημονική συνέπεια πού θα απαιτούσε ένας μελετητής σήμερα. Είναι περίεργο άλλα πολύ αληθινό, ότι στη Γένεση έχουμε ουσιαστικά μια προφητική προσέγγιση του θέματος, κατά ένα παράδοχο τρόπο αντίστροφης αναφοράς.

Συνήθως την προφητεία την συσχετίζουμε με το μέλλον και με τα γεγονότα πού πρόκειται να έρθουν, ποτέ όμως την προφητεία δεν τη βλέπουμε σε σχέση με γεγονότα που ήδη έχουν συντελεστεί. Και όταν μάλιστα το παρελθόν έχει ένα μέγεθος μεγαλύτερο από το μέλλον, ο άνθρωπος χρειάζεται μια πραγματική προφητική ικανότητα για να διεισδύσει στο απύθμενο αυτό σκοτεινό βάθος του χρόνου, να το φωτίσει και να το «ιστορήσει».

Η προφητεία για τα μέλλοντα και τα έσχατα έχει μια λογικότητα. Η προφητεία όμως για τα πρώτα και τα αρχικά έχει μια παραδοξότητα. Ο ιερός συγγραφέας αποτόλμησε αυτό το παράδοχο, γι' αυτό και είναι μεγάλος προφήτης. Η προφητική του ικανότητα διαλέγεται με την πρωτολογία, με τον λόγο περί των «πρώτων», και με την εσχατολογία, με το λόγο περί των «εσχάτων» και πάντοτε με τα ιστορικά δεδομένα της εποχής του.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Διαβάζουμε στον πρώτο στίχο της Γένεσης, ότι «*Έν άρχή έποίησεν ο Θεός τον ούρανόν και την γήν*». Τούτο και μόνο προτάσσει το θέμα του χρόνου και προβάλλει την ανάγκη της προσέγγισης της φύσεως και του μεγέθους αυτού του αρχικού *Έν άρχή*.

Στην ελληνική σκέψη και φιλοσοφία έχουμε, ως γνωστόν, μια σαφή κυκλική κατανόηση του χρόνου και της ιστορίας. Όλα επαναλαμβάνονται γύρω από τον αρχικό άξονά τους. Αυτή ή ανακύκλωση της ζωής και ιστορίας, η επανάληψη γεγονότων και φαινομένων, οδηγεί στις γνωστές ιστορικές παραμέτρους κατά ένα τρόπο σταθερό και απαραβίαστο, τόσο που τελικά «το πεπρωμένον φυγείν αδύνατον».

1^η Ομάδα “θεολογία” Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

Αντίθετα, στη θεολογία έχουμε μια διάφορη κατανόηση του χρόνου. Ιδιαίτερα ή βιβλική θεώρηση είναι γραμμική, όπου δεν έχουμε κάποια αναγκαστική επανάληψη γεγονότων αλλά δυναμική κίνηση προς την πλήρωση και τελείωση, από το Α προς το Ω. Αυτό ακριβώς σημαίνει και ο θεολογικός όρος «αποκάλυψη», μια διαρκή και σταδιακή δηλαδή φανέρωση και πραγμάτωση του σχεδίου της θείας Οικονομίας για τη δημιουργία, τον κόσμο και τον άνθρωπο. Σ' αυτή τη γραμμική κατανόηση του χρόνου» δεν έχουμε κάποια «αρχή» και κάποιο «τέλος», αλλά έχουμε οργανική ενότητα και συνέχεια με έμφαση στα διάφορα "στάδια" της θείας Οικονομίας.

Τα τρία αυτά στάδια, της πρωτολογίας, της ιστορίας και της εσχατολογίας, δεν νοούνται ως κάποιες ορισμένες χρονικές περίοδοι που να ορίζονται από μια αρχή κι ένα τέλος, αλλ' ως περίοδοι μέσα στη δυναμική της δημιουργίας που κατανοούνται τριαδολογικά από τα «σημεία» και τα «κέντρα» αναφοράς σύμφωνα και με την υποστατική θεολογία. Τούτο σημαίνει, ακόμη, ότι οι περίοδοι αυτές δεν είναι ριζικά ή χρονικά χωρισμένες, αλλά αλληλοπεριχωρούνται και αλληλοκατανοούνται. Και ενώ στην κάθε περίοδο .δίνουμε έμφαση εμείς για λόγους ερμηνευτικούς σε κάποιο πρόσωπο της Τριάδος ως «κέντρο» αναφοράς, παράλληλα μετέχουν σε κάθε φάση και τα άλλα θεία πρόσωπα.

Η ιστορία σ' αυτό το σχήμα κατανοείται ως κάτι το ενδιάμεσο, το «εν τω μεταξύ», μία παρενθετική και δευτερεύουσα πρόταση, μεταξύ πρωτολογίας και εσχατολογίας, ή μεταξύ προϊστορίας και μεταϊστορίας, θα έλεγαν άλλοι. Η ιστορία είναι κάτι το πολύ σημαντικό και πολύ σπουδαίο, είναι όμως ορισμένη και περιορισμένη μέσα στο χρόνο. Συγκρινόμενη δε με την «αρχή» και τα «πρώτα», μ' εκείνο τον άχρονο «χρόνο» της πρωτολογίας, και με τα «έσχατα», μ' εκείνο τον άχρονο «καιρό» της αιωνιότητας και του εσχατολογικού «τέλους», είναι τελικά μια «παρένθεση». Την «παρενθετική» ιστορία μελετά η επιστήμη, την πρωτολογία και εσχατολογία ερευνά ουσιαστικά η προφητεία και η θεολογία.

Ο Μέγας Βασίλειος (329-378 μ.Χ.), στο ερμηνευτικό του έργο *Εξαήμερος* επισημαίνει με έμφαση ότι ο κατακερματισμός του χρόνου σε παρελθόν, παρόν και μέλλον, φανερώνει την πτώση από την υψηλή δημιουργικότητα και την έκπτωση του ανθρώπου από την αιωνιότητα στην πεζή χρονικότητα.

Ο Επίσκοπος Καισαρείας της Καππαδοκίας και Άγιος της Ανατολικής και Δυτικής χριστιανικής Εκκλησίας, με απλό και κατανοητό τρόπο εξηγόσε, στην πρώτη του ομιλία στην Εξαήμερο, πολύ πριν τη σύγχρονη επιστήμη, ότι ο χρόνος, όπως τον εννοούν οι άνθρωποι, δεν ταυτίζεται με την κίνηση, αλλά τη μετρά μέσω του φαινομένου της φθοράς που δημιουργεί.

Ομοίως κατέληξε, μέσω λογικών διεργασιών, στο ίδιο συμπέρασμα που καταλήγει σήμερα η Αστροφυσική, ότι ο χρόνος γεννήθηκε μαζί με το ορατό Σύμπαν, δηλαδή τον τρισδιάστατο Ευκλείδειο χώρο, δίνοντας συγχρόνως μια εξαιρετική φιλοσοφική ερμηνεία της έννοιας «αρχή», όσον αφορά τη δημιουργία.

Αναφέρει συγκεκριμένα ο μεγάλος Πατέρας της Ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας: *«Η ροή του χρόνου, που πάντα βιάζεται, κυλά και φεύγει και ποτέ δεν θα πάψει το τρέξιμό της ή μήπως δεν είναι έτσι ο χρόνος; Το παρελθόν εξαφανίστηκε, το μέλλον δεν ήρθε ακόμα και το παρόν προτού το καταλάβουμε ξεφεύγει από την αντίληψή μας... Χρειαζόταν λοιπόν (ο χρόνος) στα σώματα των ζώων και των φυτών, που είναι από κάποια ανάγκη έτσι δεμένα μ' ένα ρεύμα και που συνεχονται από την κίνηση που οδηγεί στη γένεση ή τη φθορά, να περιέχονται από τη φύση τα χρόνου, που έχει ιδιαίτερο χαρακτήρα ανάλογα με τα μεταβαλλόμενα».*

Με βάση τα προηγούμενα ο Μέγας Βασίλειος, καταλήγει στην άποψη ότι ο χρόνος δεν ταυτίζεται με την κίνηση, αλλά τη μέτρα μέσω του φαινομένου της φθοράς που δημιουργεί.

Σε μια άλλη περικοπή των ομιλιών του στην Εξαήμερον αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Ίσως επειδή η δημιουργία έγινε ακαριαία και χωρίς μεσολάβηση χρόνου, γι' αυτό ειπώθηκε το εν αρχή εποίησεν, γιατί η αρχή δεν έχει μέρη ούτε διαστάσεις, όπως δηλαδή η αρχή του δρόμου δεν είναι ακόμα δρόμος και η αρχή του σπιτιού δε είναι σπίτι, έτσι και η αρχή του χρόνου δεν είναι χρόνος αλλά μήτε και το ελάχιστο μέρος του. Αν κάποιος φέρει αντιρρήσεις και υποστηρίζει ότι η αρχή είναι χρόνος, ας ξέρει ότι θα χρειαστεί να τη διαιρέσει στα μέρη του χρόνου που είναι η αρχή, το μέσο και το τέλος. Να επινοεί όμως, αρχή της αρχής, είναι τελείως γελοίο κι όποιος διχοτομεί την αρχή θα κάνει δύο αρχές αντί μία, ή μάλλον άπειρα πολλές, γιατί ό,τι διαιρέθηκε, τέμνεται επ' άπειρο σε άλλα».*

Ως συμπέρασμα των προηγούμενων καταλήγουμε στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τις απόψεις του Μεγάλου Βασιλείου, το Σύμπαν γεννήθηκε άχρονα. Δηλαδή η έννοια των τριών διαστάσεων, του χρόνου και σε επέκταση του όλου αισθητού Ευκλείδειου χώρου, είναι αποτέλεσμα της δημιουργίας του αισθητού Σύμπαντος, ό,τι ακριβώς δέχεται και η σύγχρονη Κοσμολογία.

Η Γένεση δεν ενδιαφέρεται να προβάλλει κάποιες κοσμολογικές αντιλήψεις της εποχής του ιερού συγγραφέα και κατ' επέκταση δεν ενδιαφέρεται να απαντήσει στο «πώς» της δημιουργίας. Για το σύννηθες σ' εμάς αυτό ερώτημα, δηλαδή «πώς δημιουργήθηκε το σύμπαν και ο κόσμος», δεν έχουμε απαντήσεις στη Γένεση, όποτε δεν είναι φυσικό να αναζητούμε στις σχετικές διηγήσεις την αρχική μορφή της δημιουργίας ή τα αρχικά στάδια της εξέλιξης της. Η επιστήμη και η ιστορία συνήθως προβάλλουν το «έχειν» και το «κατέχειν», ενώ η θεολογία το «είναι» και το

Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

«υπάρχειν». Και μια άλλη διάκριση είναι, ότι η επιστήμη κινείται κατά το πλείστον στον βιολογικό κόσμο και στην άλογη δημιουργία, ενώ η θεολογία αναζητά και επιδιώκει την αναγωγή των πραγμάτων και των όντων στον έλλογο κόσμο.

Αυτή η διευκρίνηση είναι πολύ σημαντική και μάς απαλλάσσει από πολλά ψευδοπροβλήματα. Σκοπός του ιερού συγγραφέα της Γένεσης είναι να δώσει έμφαση στη δυναμική παρουσία του Θεού ως Δημιουργού και στη λειτουργική δυναμική σχέση του με τη δημιουργία και τον άνθρωπο. Εξάλλου ο Θεός κατά τη Γένεση δεν είναι ένας απλός «κατασκευαστής» ενός δημιουργήματος άλλα, ο «ποιητής» της δημιουργίας. Άλλο ποίηση και άλλο κατασκευή. Η κατασκευή έχει φόρμες, έχει μορφές και στάδια εξέλιξης. Η ποίηση είναι μια αρχικότερη και καθολικότερη έννοια, καθώς και θεωρητικότερη. Η ποίηση ως σύλληψη προηγείται της τεχνικής μορφοποίησης και γέννησης.

Κατά την Π. Διαθήκη ή δημιουργία, αν και προέρχεται «εκ του μηδενός», δεν είναι τυχαία. Ούτε έχουμε κάποια δημιουργία που παράγεται «αφ' εαυτής», δηλαδή μια «αυτόματη γέννηση», όπως την θέλει η φιλοσοφία. Η βουλή του Θεού αποφασίζει πρώτα και μετά έπεται ο «λόγος» της δημιουργίας: *γεννηθήτω φως, γεννηθήτω στερέωμα, συναχθήτω το ύδωρ, βλαστησάτω η γη βοτάνην χόρτου, εξαγαγέτω η γη ψυχρήν ζώσαν, ποιήσωμεν άνθρωπον κλπ.*, και όλα αυτά εγενοντο κατά το πρόσταγμα.

Εάν προσέξει κανείς παρατηρεί μια θαυμάσια λογική συνέπεια και συνέχεια από τα απλούστερα προς τα συνθετότερα και το ένα στάδιο να προϋποθέτει το άλλο.

Η θεολογία επιμένει να βλέπει τον άνθρωπο ως έν-λογο δημιουργία υπό την προοπτική της τελείωσης και θέωσης και όχι απλώς ως βιολογική και ά-λογη ύπαρξη. Γι' αυτό και αναζητά το προπρωτικό και μεταπρωτικό πρόσωπό του. Δεν απολυτοποιεί την ιστορική του πτωτική παρουσία, όπως κάνει η επιστήμη, και βλέπει τον άνθρωπο στην εσχατολογική του δυναμική, στην πορεία του προς την τελείωση και θέωση. Ο άνθρωπος δεν είναι ως όλον μονό στις ιστορικές του προδιαγραφές, ως βιολογικό ή έστω πνευματικό ον. Ο άνθρωπος γίνεται τελικά άνθρωπος στην ιστορία υπό την εσχατολογική του προοπτική. Ο άνθρωπος καλείται να χριστοποιηθεί και λογοποιηθεί, δηλαδή να θεωθεί. Υπό αυτή την έννοια ο άνθρωπος και η δημιουργία βρίσκονται σε πορεία εξέλιξης, πλήρωσης και τελείωσης.

Ο αλλοτριωμένος άνθρωπος χάνει τις βασικές πνευματικές του λειτουργίες και ενεργεί μόνο ως ένα ανθρωπόμορφο τέρας ή «ανθρωποειδές ον», όπως χαρακτηριστικά ονομάζουν τον αμαρτωλό και πεπτωκότα άνθρωπο οι Πατέρες της Εκκλησίας. Η Παλαιά Διαθήκη λέει για τον άνθρωπο που παραμένει στην αμαρτία μακράν του Θεού, ότι *παρασυνεβλήθη τοίς κτήνεσι τοίς ανοήτοις και ώμοιώθη αυτοίς (Ψαλμ. 48,21)*. Και αυτό δεν είναι ένα σχήμα λόγου. Το βλέπει στις καθολικές του διαστάσεις.

Κάτω από αυτό το σκεπτικό και υπό την προοπτική του σκοπού της δημιουργίας, δεν θα είμασταν μακριά από την Δαρβίνειο θεωρία που θέλει τον άνθρωπο να τον θεωρεί ως εξέλιξη του ζωικού κόσμου. Η μόνη διαφορά στην περίπτωση αυτή είναι ότι ο άνθρωπος «προέρχεται από τον πίθηκο», αλλ' ότι ο άνθρωπος παραμένει «πίθηκος», δηλαδή «ά-λογος», αν δεν θεωθεί.

Στην Αγία Γραφή παρατηρείται μια οριακή διάκριση ανάμεσα στον Δημιουργό και στη δημιουργία, ανάμεσα στο κτιστό και στο άκτιστο.

Κτιστό δεν είναι μόνο το σύμπαν, ο ουρανός και ο γήινος κόσμος. Κτιστός είναι και ο κόσμος των αγγέλων και των ανθρώπων. Ακόμη, στον άνθρωπο δεν είναι κτιστό μόνο το σώμα του, αλλά και αυτή η άυλη και πνευματική ψυχή του είναι «κτιστή», δηλαδή δημιούργημα του Θεού. Όλη η δημιουργία, επομένως, εμπίπτει στις κτιστές ενέργειες του Θεού.

Σχετικά με την υφή και τη μορφή του υλικού κόσμου, και συγκεκριμένα της γης, έχουμε την εξής διατύπωση στη Γένεση:

«Ἡ δὲ γῆ ἦν ἄορατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου, καὶ πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος» (Γεν.1,2). Αυτό είναι το πρώτο και αρχικό δεδομένο, αυτό που ονομάζουμε εδώ ως το «πρίν» της δημιουργίας. Τί σημαίνει όμως αυτό το «ήν»; Ποιός ο «χρόνος» και το μέγεθος αυτού του παρατατικού «ήν»; Είναι δυνατό να γνωρίζουμε τι επιτέλους σημαίνει μια γη «αόρατη» και «ακατασκεύαστη»; Ποιά «μορφή», «υλική» σύνθεση και ποιά «ποιότητα» είχε η γη στην αρχικότητα της δημιουργίας, μετά την «εκ του μηδενός» θεία παρέμβαση; Είναι μάλλον δύσκολο να γνωρίζουμε σήμερα αυτή την «υλική» και «κτιστή» ρευστότητα στο αρχικό «γίνεσθαι» της δημιουργίας. Διατυπώνονται διάφορες θεωρίες για τη γένεση της δημιουργίας από ερευνητές επιστήμονες. Είναι πολύ φυσικό. Ο καθένας προσεγγίζει τα θέματα αυτά με τα δικά του επιστημονικά δεδομένα και τις δικές του προσωπικές πεποιθήσεις.

“ἀόρατον δὲ τὴν γῆν προσεῖπε διὰ δύο αἰτίας· ἢ ὅτι οὕτω ἦν αὐτῆς ὁ θεατῆς ἄνθρωπος, ἢ ὅτι ὑποβρύχιος οὖσα ἐκ τοῦ ἐπιπολάζοντος τῇ ἐπιφανείᾳ ὕδατος οὐκ ἠδύνατο καθορᾶσθαι”. (Αόρατη πάλι ονόμασε τη γη για δυο λόγους, ή επειδή δεν υπήρχε ακόμα ο άνθρωπος να τη δει ή επειδή ήταν κάτω από τα νερά που σκέπαζαν την επιφάνειά της και ήταν αδύνατον να φανεί). «Εξαήμερος» του Μεγάλου Βασιλείου.

1^η Ομάδα “θεολογία” Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

Εμείς προσεγγίζουμε το θέμα εδώ ερμηνευτικά και θεολογικά και δεν μας αφορά το ποσοστό αλήθειας της κάθε επιστημολογικής θεωρίας. Εκείνο του ιερού κειμένου, ότι *πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος (Γεν. 1,2)*, βαραινεί πιο πολύ για μάς και τα λέει όλα. Πρόκειται για το Πνεῦμα πού εκκολάπτει τη δημιουργία, ώστε σε μια «επόμενη» φάση το αόρατο, άμορφο και ακατασκευαστο να πάρει μορφή και σχήμα. Εμείς δεν γνωρίζουμε το «πριν» της δημιουργίας. Εμείς γνωρίζουμε το «μετά» μέσα στον ιστορικό χρόνο, όταν η δημιουργία γίνεται ορατή και κατασκευαστή. Εκεί επάνω πλέον θεολογούμε και εκεί επάνω οι μελετητές διατυπώνουν τις θεωρίες τους. Πριν όμως τον ιστορικό χρόνο, τον χρόνο της μορφής και του είδους, υπάρχει και η πρωτολογική απροσέγγιστη πραγματικότητα.

“ τὸ μὲν σχῆμα τοῦ κόσμου παρὰ τῆς σοφίας ἐπῆχθαι τοῦ ποιητοῦ τῶν ὄλων, τὴν δὲ ὕλην ἕξωθεν ὑποβεβλῆσθαι τῷ κτίσαντι, καὶ γεγενῆσθαι τὸν κόσμον σύνθετον, τὸ μὲν ὑποκείμενον καὶ τὴν οὐσίαν ἐτέρωθεν ἔχοντα, τὸ δὲ σχῆμα καὶ τὴν μορφήν παρὰ Θεοῦ προσλαβόντα”.

(το σχήμα του κόσμου έχει δοθεί από τη σοφία, του πλάστη των όλων, ενώ η ύλη δόθηκε στον πλάστη απ’ ἔξω· έτσι ο κόσμος έγινε σύνθετος κι έχει πάρει από αλλού την ύλη που τον πραγματώνει, ενώ έχει προσλάβει το σχήμα και τη μορφή από το Θεό).

Η εμπειρία, η σκέψη, η έρευνα, η επιστήμη, προϋποθέτουν μίαν ορατή και μορφοποιημένη γη. Εμείς γνωρίζουμε μόνο αυτό πού βλέπουμε και αγγίζουμε, αυτό πού είναι ορατό και κτιστό. Ο ιερός συγγραφέας της Γένεσης αποτόλμησε να μας δώσει θεολογικά και προφητικά μια εικόνα αυτού του πρωτολογικού «πριν» και μάς έδωσε μία εξάισια ποιητική εικόνα πού ξεπερνά κάθε κοσμική ανάλυση και προσέγγιση.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΦΩΤΟΣ

Το ίδιο παρατηρούμε και στη διήγηση σχετικά με το «φώς». Διαπιστώνουμε ένα «πριν» και ένα «μετά». Το πρωτολογικό σε σχέση με το εσατολογικό «φώς» να βρίσκεται σε διάκριση από το ιστορικό φώς «της ημέρας και της νυκτός». Και πάλι διαβάζουμε στη Γένεση:

Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτω φῶς καὶ ἐγένετο φῶς. Καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὸ φῶς, ὅτι καλόν· καὶ διεχώρισεν ὁ Θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ φωτὸς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σκότους. (Γεν. 1,3-4). Αυτά την πρώτη δημιουργική ημέρα. Την τετάρτη όμως

ημέρα της δημιουργίας έχουμε μίαν ενδιαφέρουσα αναφορά στο ίδιο πάλι θέμα του φωτός:

Καὶ εἶπεν Θεός· γενηθήτωσαν φωστῆρες ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ εἰς φαῦσιν ἐπὶ τῆς γῆς, τοῦ διαχωρίζειν ἀνὰ μέσον τῆς ἡμέρας καὶ ἀνὰ μέσον τῆς νυκτός· καὶ ἔστωσαν εἰς σημεῖα καὶ εἰς καιροὺς καὶ εἰς ἡμέρας καὶ εἰς ἔνιαυτο ὕς (Γεν. 1,14).

Κατά μία εκδοχή, έχουμε εδώ επανάληψη και στις δύο περιπτώσεις τού ίδιου θέματος της δημιουργίας του φωτός. "Αν συμβαίνει αυτό, τότε δεν πρόκειται για δύο «είδη» φωτός άλλα για το ένα και μοναδικό του ηλιακού μας συστήματος.

Κατά μίαν άλλη όμως εκδοχή, το «φώς» της πρώτης ημέρας είναι διάφορο από το «φώς» της τέταρτης ημέρας της δημιουργίας, όταν αρχίζει και ή συγκεκριμένη καταγραφή της εναλλαγής και της διαδοχής των γεγονότων και των φαινομένων. Όταν αρχίζει δηλαδή η ζωή να λειτουργεί ως ιστορικό φαινόμενο. Τότε το αρχικό φώς δεν είναι άλλο παρά το πρωτολογικό εκείνο που έρχεται και επιφωτίζει την κτίση και τη δημιουργία, την θερμαίνει και την εκκολάπτει, πρωτού αυτή γίνει ορατή και λάβει τη συγκεκριμένη γνωστή μορφή.

Εδώ ο Μέγας Βασίλειος και πάλι μάς διευκολύνει με μια πολύ ενδιαφέρουσα αναφορά στην *Εξαήμερο* του. Ονομάζει το αρχικό «φώς» της πρώτης ημέρας ως «καθαρότατον», «ειλικρινές» και «άυλον» και το διακρίνει από το φώς των φωστήρων τον στερεώματος, πού «διαχωρίζει» την ημέρα από τη νύχτα της τέταρτης δημιουργικής περιόδου. Επαναλαμβάνεται, λοιπόν, και στο σημείο αυτό το στερεότυπο «πριν» και «μετά» της δημιουργίας. Με άλλα λόγια, έχουμε μια πρωτολογία περί τού «φωτός» και στη συνέχεια έρχεται το φώς της ιστορίας.

Η έννοια του «καθαρού» εδώ δεν έχει ηθική σημασία άλλα «οντολογική». Το «φώς» αυτό δεν έχει στίγματα και δεν υπόκειται σε αλλοίωση και φθορά. Το ότι είναι επιπλέον «ειλικρινές» και «άυλον» σημαίνει ότι είναι αληθινό και πραγματικό, έστω και αν δεν είναι κτιστό και υλικό.

Η θεοποίηση του ανθρωπίνου λογικού και των δυνατοτήτων του στον χώρο της επιστήμης είναι μία μορφή ειδωλολατρίας. Η λατρεία των κατασκευασμάτων των χειρών και του νοός του ανθρώπου είναι άλλη ειδωλολατρία, στον χώρο της θρησκείας.

Αυτές οι ειδωλολατρίες, της επιστήμης που δεν έχει συνείδηση των ορίων της και της θρησκείας που κλείνεται μέσα στον κτιστό κόσμο, είναι φυσικό να διαμάχονται άσκοπα και άκαρπα.

Εάν γνωρίζεις τη θρησκεία διαβάζοντας την ιστορία του δυτικού μεσαίωνα με τις ιερές εξετάσεις και τα ανθρώπινα αλάθητα, τότε η επιστήμη που έχει το σθένος να ξεπερνά τις παλαιότερες πεποιθήσεις και θεωρίες της, είναι φυσικό να θεώνει τον εαυτό της σε πλεονεκτικότερη θέση.

Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

Όταν άρχισαν οι επιστήμονες να προβληματίζονται, να θέτουν νέα ερωτήματα να προσπαθούν να δουν τα πράγματα έξω από το κλειστό σύστημα που εθεωρείτο ως ασυζήτητο «δόγμα» να μιλούν για σχετικότητα, απροσδιοριστία και αβεβαιότητα, δημιούργησαν την πρώτη ρωγμή, απ' όπου άρχισε να μπαίνει φως ελπίδος για τη Βεβαιότητα. Μίλησαν για κάποια σχέση και αλληλεπίδραση του ερευνώντος και του ερευνώμενου. Για κάποια σχέση που έχουν τα μέχρι τότε θεωρούμενα άσχετα το ένα με το άλλο στοιχεία του σύμπαντος. Έτσι έμπαιναν στην αναζήτηση ενιαίας γνώσεως. Και πλησίασαν τη φυσική με τη μεταφυσική, την κοσμολογία με τη θεολογία. Ετέθη το ερώτημα: «Ποιο είναι το όργανο γνώσεως για τον άνθρωπο;»

Η Ορθόδοξη θεολογία και εμπειρία από την πλευρά της ούτε σχετίζεται με τη λογική και τη διαγωγή του δυτικού μεσαίωνα, ούτε εκπλήσσεται ή ξενίζεται με την πρόοδο της επιστήμης. Έχει άλλο πλούτο, τόλμη και προορισμό. Προχωρεί από το κτιστό στο άκτιστο. Η κατάρρευση των ειδωλικών ινδαλμάτων πραγματοποιείται ακατάπαυστα μέσα στην Ορθόδοξη θεολογία και ζωή. Και είναι τόση η ιλιγγιώδης κίνηση, που φαίνεται στάση. Είναι τόσο απερινόητη η πλησμονή της ακτίστου φωτοχυσίας στη Μεταμόρφωση του Κυρίου, ώστε δεν λέγεται φώς, αλλά σκότος και γνόφος (Δευτερονόμιο δ' 11)... Και έτσι βρίσκεις τον όντως Όντα, για τον οποίον πιο πολύ αρμόζει το μη είναι από το είναι, δια το υπέρ είναι (βλ. Αγίου Μαξίμου του Ομολογητή, Μυσταγωγία, Ρ.Γ. 91, 664B). Δηλαδή, με οποιαδήποτε έννοια της δικής μας υπάρξεως, δεν μπορούμε να συλλάβουμε την ύπαρξη του Θεού όπως ουσιαστικά είναι. Γι' αυτό, στη θεία Λειτουργία υμνούμε τον Θεό, γιατί είναι «ανέκφραστος, απερινόητος, αόρατος, ακατάληπτος» (Ευχή της Αναφοράς της Θείας Λειτουργίας, του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου). Ευχαριστούμε για τις ευεργεσίες που γνωρίζουμε και για εκείνες που δεν γνωρίζουμε. Και πιο πολύ γνωρίζουμε τα άγνωστα που Αυτός ρυθμίζει, ενώ αγνοούμε τα γνωστά, που τα πλησιάζουμε με τη σχετική και αποσπασματική γνώση που εμείς μπορούμε να έχουμε γι' αυτά. Έτσι το σίγουρο και γνωστό στην εξίσωση της ζωής είναι το άγνωστο. Δια του αγνώστου, αοράτου Θεού, βαίνουμε προς γνώσιν του αγνώστου εαυτού μας.

... Καταργείται η απόσταση του χρόνου, ο χωρισμός του γνωστού και αγνώστου, του λόγου και της σιωπής, της ευλογίας και της δοκιμασίας, της ζωής και του θανάτου. Όλα καταγλαΐζονται από άφατη παρουσία φωτός ακτίστου. Τότε νοιώθεις ότι η αιωνιότητα χωρά σε μία στιγμή, και ο παράδεισος της ελευθέριας σε έναν άγιο μαργαρίτη (σώμα και αίμα Χριστού).

Άρα, το όργανο δια του οποίου επιτυγχάνουμε την όντως γνώση δεν είναι ένα τμήμα του εαυτού μας (αίσθηση λογική, νόηση...), αλλά ο όλος άνθρωπος, όταν αξιωθεί να γίνει όλος μία αίσθηση και να βλέπει και να ακούει τον ένα Λόγο, δια του οποίου «τὰ πάντα ἐγένετο» (Ιωάννης 1/α: 3). Και γνωρίζει ενιαίως τα πάντα δια κοινωνίας ζωής.

ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΑ

Οι θρησκείες, διαθέτοντας το πνεύμα της προφητείας, μπορούν και αφουγκράζονται, πολύ πριν από τη Φιλοσοφία ή την Επιστήμη, τα αποκαλυπτικά μηνύματα μιας εποχής. Έτσι, οι αποκαλυπτικοί καιροί έχουν γίνει συνώνυμο των περιόδων κρίσεων. Η σύγχυση και αβεβαιότητα αυτή μαζί με τις δυσσιώνες παγκοσμίως προσδοκίες για την ποιότητα ζωής τού «ηλεκτρονικού», «μιντιακού» και «οικολογικού» ανθρώπου τού 21^{ου} αιώνα, όπως και της απειλής για μία πλανητική αυτοκαταστροφή (βλ. οικολογική, ενεργειακή και οικονομική κρίση), περιστέλλουν κάθε αισιόδοξο φιλοσοφικό ή επιστημονικό προαίσθημα, καθιστώντας πλέον κάθε διάλογο Φυσικής και Θεολογίας όχι απλά απολογητικό, αλλ' αποκαλυπτικό. Όντως, σε κρίσιμες για την ανθρωπότητα εποχές, ο φιλοσοφικός και επιστημονικός λόγος φαντάζει πιο σεμνός και μετριόφρων, αφού όσο κλονίζεται, τόσο συγκεντρώνεται στον εαυτό του, ερωτώντας για την αρχή, τη φύση και το νόημα του. Έτσι, μετά τη συντριβή τού τελευταίου οικήματος του ευρωπαϊκού πνεύματος, της κλασικής Φυσικής, ο άνθρωπος έμεινε ανέστιος πνευματικά.

...Εφ' όσον άρχισε η μία κατάρρευση, η διάψευση μιας επιστημονικής θεωρίας (κλασική φυσική), θα ακολουθήσει και άλλη, και άλλη. Και μετά την κατάρρευση όλων των σχετικών θεωριών θα φθάσουμε στα όρια της Αλήθειας, που δεν απειλείται με κατάρρευση γιατί είναι μία εκούσια κατάρρευση, θυσία, προσφορά. Είναι αγάπη και μόνο. Η ζωή ανίσταται εκ του τάφου. Η Αγάπη, ως προσφορά ανενδεής, είναι η δύναμη που υποστασιοποιεί τα μη όντα. Ο Θεός είναι αγάπη. Και το big bang είναι φανέρωση αυτής της αγάπης.

Αν η αλήθεια δεν είναι μία ιδέα ή μία άποψη, αλλά ένα πρόσωπο που είναι μόνο αγάπη και αν οι επιστήμονες δεν θεωρούν τον εαυτό τους κομπιούτερ σκεπτόμενο, αλλά είναι όντως απαιτητικοί και τολμηροί ερευνώντες άνθρωποι, που τα θυσιάζουν όλα, και τον εαυτό τους, για την Αλήθεια, τότε βρίσκονται σε σωστό δρόμο. Θα βρίσκονται σε διαρκή εξέλιξη και έκπληξη. Τότε θα ιερουργούν σωστά το διακόνήμα τους μέσα στο παγκόσμιο συλλείτουργο.

Ι^η Ομάδα “θεολογία” Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

Όταν οι επιστήμονες της συγχρόνου φυσικής βλέπουν ως θρησκεία το παρουσιαζόμενο από τον δυτικό σχολαστικισμό, δεν βλέπουν την αλήθεια της θρησκείας, αλλά την έκπτωσή της. Έτσι δεν βοηθούνται στην πορεία τους για γνώσι αλλά εμποδίζονται, γιατί δεν ταπεινώνονται, δεν έρχονται «εις αἴσθησιν τῆς οἰκείας ἀσθενείας». Νομίζουν ότι πετυχαίνουν κάτι παραπάνω απ’ ότι πράγματι συμβαίνει. Έτσι βλάπτεται η εξέλιξη στην επιστήμη, η οποία τελικά καταξιώνεται με το ξεπέραςμα της επιστήμης.

Η μεγάλη βοήθεια και προωθητική δύναμη για τους συγχρόνους φυσικούς θα είναι η συνειδητή γνώση και το πλησίασμά τους με την απαιτητική τόλμη και το ξεπέραςμα των πάντων, που ιεουργείται μέσα στην Πατερική θεολογία και ζωή. Όπου ο αληθής εραστής του Θεού ζητά να τον δει, όχι όπως ο άνθρωπος μπορεί, αλλά όπως ο Θεός είναι (Άγιος Γρηγόριος Νύσσης). Άρα, η αληθής έξοδος από τον κλειστό χώρο του κτιστού και η είσοδος στον χώρο της όντως γνώσεως και ελευθέριας θα πραγματοποιηθεί αν γνωρίσουν την ανυπόφορη -και γι’ αυτό, σωτήρια- απαίτηση και επίτευξη του ανεπίτευκτου ανθρωπίνως, που συντελείται μέσα στην Ορθόδοξη πατερική αγωγή, όπου ο άνθρωπος δεν φθάνει στο να γνωρίσει απλώς ποιά είναι η αρχή και ποιο το τέλος του κόσμου, αλλά ο ίδιος γίνεται, ως άγιος, «κατά χάριν άναρχος και ατελεύτητος». Φτάνει εις την άγνωστη γνώση και τη θέωση περιέχοντας στον εαυτό του το όλο μυστήριο. Γιατί ο άνθρωπος, με την πνοή του Θεού που φέρει στα σπλάγχνα του ως «βάσανο» και δυνατότητα, δεν είναι τμήμα ενός μηχανικού σύμπαντος. Αλλά το σύμπαν, αν μπορούμε να πούμε, είναι τμήμα του καθενός ανθρώπου.

Και η τόλμη της αναζητήσεως των επιστημόνων, είναι φανέρωση του θεοπλάστου είναι του ανθρώπου, που ζητά τα ανεπίτευκτα, που είναι τα ρεαλιστικά για τον άνθρωπο.

«Στο ζήτημα «Πίστη - Επιστήμη» φαίνεται ότι μόνο η εσχατολογική προοπτική και η αποκαλυπτική προβληματική υπόσχονται να οδηγήσουν σε γόνιμη συζήτηση θραύοντας την αυτάρκεια τόσο της επιστήμης όσο και της θεολογίας. Το αφετηριακό ερώτημα στο θέμα «Πίστη- Επιστήμη» είναι τούτο: πίστη και επιστήμη είναι επαρκείς ή ανεπαρκείς για να λύσουν το καίριο δίλημμα «κενό ή καινό»; Ο μεγαλύτερος κίνδυνος είναι η αυτάρκεια που μαστίζει θεολόγους και επιστήμονες, η οποία τους μωραίνει λειτουργώντας ως ένα είδος συλλογικής φιλαυτίας και ομαδικού εγωισμού, ότι δήθεν μόνο η επιστήμη μπορεί να «σώσει» τον κόσμο, όπως διακηρύχτηκε από τον διαφωτισμό του 18ου αι., ή, από την άλλη πλευρά, ότι τάχα η πίστη όντας σε θέση να λυτρώσει τον άνθρωπο μπορεί να αγνοεί την επιστήμη και τον κόσμο μας, όπως υποστηρίζεται από ορισμένους κύκλους θρησκευομένων με έκδηλες μανιαϊκές τάσεις και επιρροές γνωστικίζουσες, νεοπλατωνικές και μονοφυσιτικές. Θεολόγοι και επιστήμονες, θρήσκοι ή άθρησκοι, ολιγόπιστοι και δύσπιστοι οφείλουμε να θραύσομε το κέλυφος της αυτάρκειας μας να βγούμε από τον χρυσελεφάντινο πύργο του ατομικού και συλλογικού εγώ μας (είτε επιστημονικού είτε θρησκευτικού) και να συναντήσομε τον Άλλο.»²

Οι αληθινά τολμηροί επιστήμονες θα αναπαυθούν, μόνον όταν γίνουν Ορθόδοξοι θεολόγοι...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

¹Χρήστου Γιανναρά: *Αλφαβητάρι της πίστης* εκδ. Δόμος 1991 - ISBN 960- 7217-38-1

²Άρθρο του Μάριου Μπέζγου: *Περιοδικό «Σύναξη» τ.17 Ιανουάριος - Μάρτιος 1986*

³Αρχιμανδρίτης Βασίλειος Ίβηρίτης - *Η Σχέση μεταξύ Έπιστήμης και Όρθόδοξης Θεολογίας-Συνέντευξη στο περιοδικό «Παρεμβολή»*

-Γρηγορίου Νύσσης (*Περί κατασκευής ανθρώπου, PG, 44,124-256*).

-Μεγάλου Βασιλείου (*Εις την Εξαήμερον, PG, 29,3-208*),

-ΒΕΠΕΣ 51, 193: «Το απλούν της πίστεως ισχυρότερον έστω των λογικών αποδείξεων».

Ι^η ΟΜΑΔΑ “ΘΕΟΛΟΓΙΑ”
Θεολογική Σκέψη και Σύγχρονη Επιστημονική Γνώση

-Σπυρίδωνος Κ. Τσιτσίκου – Θρησκεία και Επιστήμη - εκδ. Tremendum - Κωνσταντίνος Βουτζουλίδης 2010- ISBN 978-960-98282-2-2

-π. Γ. Μεταλληνός – “Ορθόδοξος Πίστις και φυσικά επιστήμαι” Πηγή: Ορθόδοξος Τύπος, 13/2/2009

-Γεώργιος Π. Πατρώνος «Θεολογία και Ορθόδοξο βίωμα», Θέματα θεολογικού προβληματισμού και ορθόδοξης πνευματικότητας, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1994 – ISBN 960-7217-95-0

-Στα ίχνη του Ι.Χ.Θ.Υ.Σ. : Αστρονομία, ιστορία, φιλοσοφία / Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης. – Αθήνα 2000 : Δίαυλος. ISBN- 978-960-531-106-3

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

<http://www.imdlibrary.gr/index.php/el/2013-01-14-09-09-13/periodika/synaksi/book/222-synaksi-17-ianouarios-martios-1986/22-2013-03-21-12-46-45>

http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=636